

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2017

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na tipheji ta 11.

PHEJI YA SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi (30)
2. Hlaya swileriso HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Nkhwatihata emakumu ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.
6. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila ra swivutiso.
7. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
8. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
9. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:
XIYENGE XA A: Timinete ta 50
XIYENGE XA B: Timinete ta 30
XIYENGE XA C: Timinete ta 40
10. Tsala swi saseka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A, u languta na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**VUVABYI BYA MFUKUZANA**

1	Mamiliyoni ya vanhu va hundza emisaveni lembe rin'wana na rin'wana hikwalaho ka vuvabyi bya mfukuzana lebyi vuriwaka khensa loko hi landza vito ra byona ra vadyanhlampfi, hikwalaho ko pfumala vutivi. Van'wana va halata timali leto tala hi ku famba tin'anga ta xintima leti ti vulaka leswaku a ti byi voni naswona ta byi kota hi ku tirhisa mbeva leyi vuriwaka mfukuzana. Minkarhi yo tala swi fika na laha vanhu va tsutsumelaka etikerekeni to hambanahambana hi ku mbambela laha va nga kumaka kona ku pfuneka hi ku tiva leswaku rikari va lavela ematini kumbe <i>alikasi va jula ni le matini</i> . Lexi xi endlaka leswaku vuvabyi lebyi byi tiviwa hi vito leri hileswi maendlelo ya byona ya fanaka swinene na endlelo ra mfukuzana ra ku boxetela mincele yo tala laha yi kumekaka kona.	5 10
2	Tisele leti nga emirini ya hina hinkwato ti na mintirho yo hambanahambana leyi ti yi tirhaka. Loko ti hanyile kahle ti tshamela ro avanyiseka hi ndlela leyi faneleke. Ta fa loko ti karhele kumbe ku vaviseka kutani ti siviwa hi tin'wana letintshwa. Vuvabyi bya mfukuzana byi sungula loko tisele leti ti sungula ku kula hi ndlela yo ka yi nga ha lawuleki na ku tshamela ku tumbuluxa tin'wana letintshwa. Ti hetelela ti tala ku tlula mpimo leswi endlaka leswaku ti sungula ku kama, kumbe ku manya letinene. Leswi swi vanga swiphiso eka xirho xa miri wa munhu laha swi sunguleke kona naswona swi endla leswaku miri wu sungula ku tikeriwa eka matirhelo ya wona ya siku na siku.	15 20
3	Vuvabyi lebyi byi nga tumbuluka kun'wana na kun'wana emirini wa munhu kutani byi thyiwa vito ku ya hi xirho lexi byi tumbulukeke eka xona kwala mirini wa munhu. Vuvabyi lebyi a ko va muxaka wun'we ntsena, kambe ku na tinxaka to hambanahambana ta byona. Ku na mfukuzana ya mahahu, ya vele, ya nhlarimbya, ya kholokholo, ya marhambu, ya le mongweni, hambu ku ri ya ngati. Tisele ta mfukuzana ti nga kota ku hangalaka kumbe ku tlulela na le ka swirho swin'wana swa miri. Xikombiso: Tisele leti tumbulukeke emahawini ti nga famba ti ya emarhambyini kutani ti fika ti kulela kona.	25
4	Loko mfukuzana ya mahahu yi tlulela emarhambyini, ka ha ri yona mfukuzana ya mahahu. A yi nge vuriwi mfukuzana ya marhambu handle ka loko yi tumbuluke emarhambyini. Tin'wana tisele ta mfukuzana ti kula no hangalaka hi xihatla kasi tin'wana ti kula hi ku nonoka swinene. Leswi swi endla leswaku ti hambana hi ndlela leyi ti lawulekaka hayona loko ti tshunguriwa.	30
5	Tin'wana ti tshunguleka hi ku olova hi ku tirhisa maphilisi kumbe swidzidziharisi leswi swi kotaka ku dlaya tisele ta mfukuzana kumbe ku hunguta rivilo leri ti kulaka ha rona emirini wa munhu, leswi vuriwaka <i>chemotherapy</i> . Ndlela leyi yi kota ku tshungula mfukuzana ya ngati.	35

- 6 Tin'wana ti lava vuhandzuri, laha dokodela a nga susaka xiphemu kumbe xirho lexi khumbhekeke, ku fana na le ka mfukuzana ya vele laha dokodela a nga susaka vele hinkwaro kumbe a susa ntsena xiphemu xa vele lexi vavisekeke. Kasi tin'wana ti fa hi ku hisiwa kunene. Ku tala ku tirhisiwa tindlela timbirhi kumbe ku tlula ku tshungula mfukuzana leswi vulaka leswaku munhu a nga fanelangi ku omelela eka matshungulelo man'we ntsena. 40
- 7 Loko munhu a khomiwile hi vuvabyi bya mfukuzana, dokodela u fanela a sungula a kuma leswaku u na mfukuzana ya muxaka wihi hikuva muxaka wun'wana na wun'wana wu na matshungulelo ya wona. Timfukuzana to tala ti endla tshumba leri nga hetelelaka ri vile xilondza lexi nga tshungulekiki kambe a hi tinxaka hinkwato leti ti endlaka sweswo, tanihi mfukuzana ya ngati naswona a hi matshumba hinkwawo ya nga ya mfukuzana. Ku va madokodela ya tiyisisa leswaku hakunene tshumba leri i ra mfukuzana va fanela ku tsema xiphemunyana xa tshumba rolero va ya xi kambela. Madokodela va fanela nakambe va kambela ku vona leswaku mfukuzana yi hanyile nkarhi wo leha ku fika kwihi emirini wa munhu naswona yi navile ku fika kwihi ku suka laha yi sunguleke kona. Leswi hi swona swi vuriwaka xiteji xa mfukuzana. 55
- 8 Loko ku vuriwa leswaku mfukuzana yi le ka xiteji xo sungula va vula leswaku a yi si nava ku ya ekule naswona yi nga tshunguleka hi ku olova. Loko se yi navile ngopfu, va vula leswaku yi le ka xiteji xa le henhla kumbe xa makumu. Swa nonoha ku kota ku yi tshungula loko se yi fikile kwalaho. Hi ndlela leyi ku tiva xiteji lexi mfukuzana ya wena yi nga eka xona i swa nkoka swinene. I swinene ku va vanhu va tshama va tiva swiyimo swa vona ku endlela leswaku va hatla va kuma vutshunguri mfukuzana yi nga si kulela. Vuvabyi lebyi byi nga tshunguriwa hi ku olova eka vavabyi vo tala naswona vo tala va vona va tlhela va kota ku hanya vutomi bya kahle swinene endzhaku ka vutshunguri. 60

[Xi hundzuluxeriwile ku suka eka webusayiti ya www.cancer.org]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xi huma eka webusayiti ya www.cancer.org]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Boxa swirho SWIMBIRHI leswi vuvabyi bya mfukuzana byi nga tumbulukaka eka swona ku ya hi xitshuriwa. (2)
- 1.2 Ku ya hi xitshuriwa lexi, i yini lexi vangaka vuvabyi bya mfukuzana? (2)
- 1.3 Tshaha xivulwa eka ndzimana ya 1, lexi kombisaka leswaku vanhu va heta mali hi ku lava ku tshunguriwa vuvabyi bya mfukuzana. (1)
- 1.4 Hlawula nhlamuselo leyi nga yona ya mavulavulelo lawa ya nge: '... a ti byi voni.'
- A A ti koti ku swi vona leswaku munhu u karhatiwa hi yini
 B A ti swi koti ku byi tshungula
 C Ti byi tshungula hi ku olova
 D Loko munhu a ri na byona a swi lavi ku mbamberiwa (1)
- 1.5 Hi swihi leswi mutsari a lavaka ku lemukisa vanhu swona hi xitshuriwa lexi mayelana na vuvabyi bya mfukuzana? (2)
- 1.6 Hikokwalaho ka yini vuvabyi lebyi byi tiviwa hi vito ra mfukuzana? (2)
- 1.7 Ku va dokodela a tshungula muvabyi loyi a nga na vuvabyi bya mfukuzana a nga rhangangi a kambisisa muxaka wa yona hi ku ya hi leswi boxiweke eka xitshuriwa swi paluxa yini hi yena? (2)
- 1.8 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka xitshuriwa lexi? (2)

- 1.9 Hi swihi leswi mfumo wu nga swi endlaka eswibedhlele swa mani na mani ku fikelela vavabyi lava nga na mfukuzana? (2)
- 1.10 Loko a wo va na xaka leri nga na vuvabyi lebyi kambe ri nga lavi ku ya exibedhlele a wu ta ri tsundzuxa yini? (2)
- 1.11 Xana hungu ra mutsari wa xitshuriwa lexi ra khorwisa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.12 Hlamusela hi vuenti leswi xitshuriwa xa B xi ku tiselaka swona emiehleketweni. (2)
- 1.13 Xana moya wa wanuna loyi a nga eka xitshuriwa lexi wu nga va wu ri njhani mayelana na leswi a nga xiswona? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.14 Hi swihi leswi faneleke ku endliwa eka wanuna loyi a nga eka xitshuriwa lexi leswi nga n'wi pfunaka leswaku a nga heli matimba ku ya hi leswi a swi vulaka? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.15 Paluxa ndlela leyi xitshuriwa xa B xi seketelaka hungu ra xitshuriwa xa A hakona. (2)
- 1.16 Hi kwihi ku hambana loku nga kona exikarhi ka xitshuriwa xa A na xa B? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka lexi nge: 'Munhu loyi a nga xikombiso lexinene' kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo lowu kombisaka xikombiso xa murhangeri lonene.

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

- Komisa hungu leri vulavulaka hi munhu loyi a nga xikombiso lexinene hi marito lama nga hundziki 90 u humesela **swikombiso swa munhu lonene**.
- Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
- U languteriwa ku tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi ndlela ya ndzimana kambe u katsa timhakankulu ta nkombo (7).
- A wu fanelangi ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.
- Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.

XITSHURIWA XA C**MUNHU LOYI A NGA XIKOMBISO LEXINENE**

Ku na varhangeri vo hambanahambana emisaveni, van'wana va lulamile kasi van'wana a va lulamangi. Lavo lulama hikwalaho ka swiendlo swa vona leswinene va naveriwa hi vo tala etikweni kasi lavo ka va nga lulamangi i ndzhukano ntsena. Munhu un'wana na un'wana u na munhu loyi a nga xikombiso lexinene eka yena. Vanhu lava a va languteriwi ku va va va na mahanyelo lama hundzeletaweke. Munhu loyi a nga xikombiso lexinene u rhulile a tlhela a va na xivono lexinene xa vutomi.

Vanhu lava va kombisa vurhangeri na ku titshebha. Vanhu a va n'wi lavi munhu loyi a tsaneke. Vanhu lava nga swikombiso leswinene va tinyungubyisa hi leswi va swi fikeleleke hambiloko va xanisekile evuton'wini. Vanhu lava va kota ku vulavula na ku tihlanganisa na vanhu hinkwavo. Ku tihlanganisa ka kahle swi vula ku yingisela xikan'we na ku bula. Hakanyingi va kombisa xichavo na ku twela vanhu van'wana. Vanhu va swi kota ku vona loko munhu a va tekela ehansi na ku va tirhisa ku fikelela swikongomelo swa yena n'wini.

Vanhu lava nga swikombiso leswinene a vo dyondzisa ntsena, kambe i vadyondzi va nkarhi na nkarhi, va titlhontlha hi swo karhi ku engetela vutivi bya vona. Lava i vanhu lava tirhendzelaka hi tinghwazi na vanhu lava nga na swivono leswinene evuton'wini. Va hinkwaswo leswi lavekaka eka munhu loyi a lavaka ku humelela evuton'wini. A va tikukumuxi hi leswi va nga na swona. Va vona vanhu van'wana va antswa eka vona. I vanhu lava pfumelaka swihoxo leswi va swi endleke. Leswi swi va tano hikuva va tshemba leswaku ku hava munhu loyi a nga helela, a nga endliki xihoxo.

Va kota ku tirha swilo swa kahle handle ka mintirho leyi va thoriweke eka yona. Va swi kota ku hlengeleta mali yo pfuna lava va kayivelaka, va ponisa vanhu, va tlhela va pfuna vanhu lava pfumalaka mali. Vanhu lava nga xikombiso lexinene hi lava nga na vuswikoti lebyi vanhu van'wana va byi pfumalaka. Va pfuna vanhu leswaku va tiamukela leswi va nga xiswona na leswi va nga na swona. Va tlhela va va pfuna leswaku va kota ku rhangela eka swiyenge leswi va tshembelaka eka swona.

[Xi hundzuluxeriwile ku suka eka webusayiti ya www.caycon.com/blog/2010/10]

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D**MPFUNETO WA RIHANYU WA HLAYISEKANI**

- Lowu i mpfuneto wa rihanyu wa ntiyiso.
- Hi tirhisana na madokodela ya xiyimo xa le henhla lama tokoteke ku tlula madokodela ya misava hinkwayo.
- Loko tikhasimende ta hina ti tthelela eka dokodela ti hakerisiwa hafu ya mali ya tihakelo to nghena.
- Hi amukela tikhasimende leti tlhariheke ntsena.
- Loko u khomile khadi ra mpfuneto ra Hlayisekani u hlayisekile hakunene.

Vutihlanganisi bya hina hi lebyi landzelaka:

Riqingho: 086 564 7289

Adirese ya imeyili: hlayisekani@webmail.co.za

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.shutterstock.com]

- 3.1 Hi wihi nkoka wa tirhiboni leti madokodela lama ma ti vekeleke eswifuveni swa wona? (2)
- 3.2 Swikandza swa madokodela lama kombisiweke eka xinavetiso swi ku paluxela yini? (2)

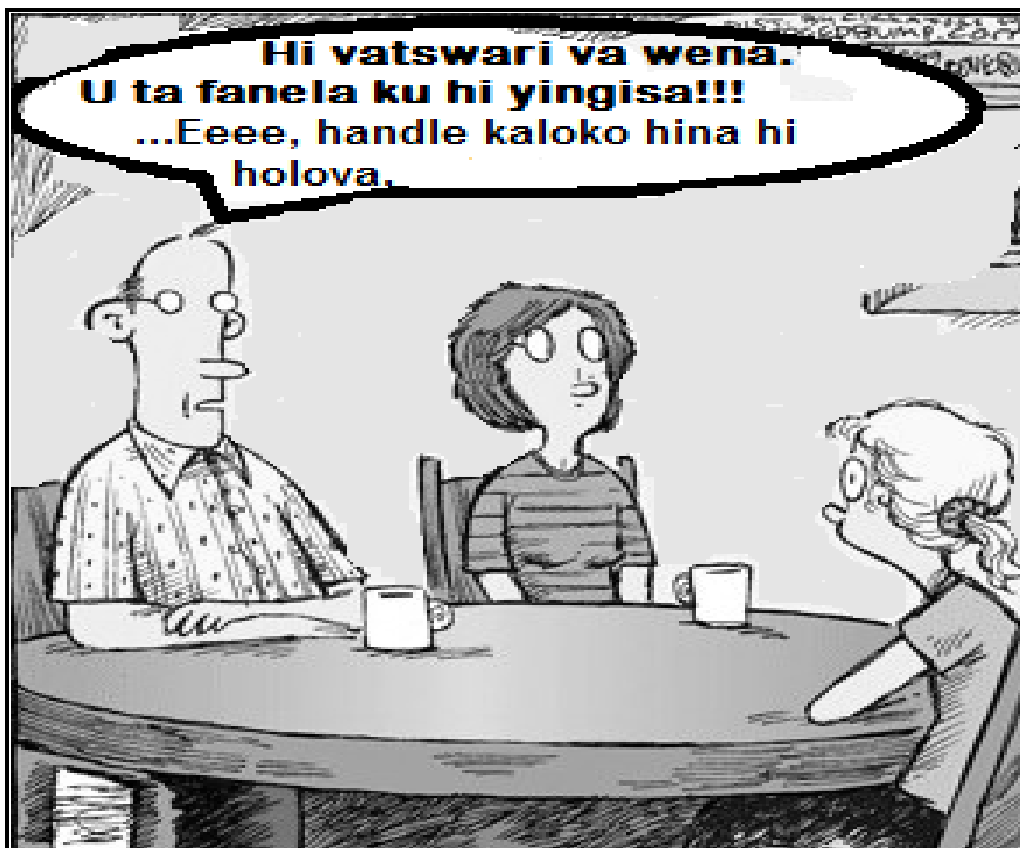

- 3.3 Marito ya munavetisi lawa ya nga laha hansi ya ku tisela miehleketo muni?
Lowu i mpfuneto wa rihanyu wa ntiyiso. (2)
- 3.4 Mboyamelatlhelorin'we wa marito lama nge: 'Hi amukela tikhasimende leti tlhariheke ntsena', ya na nkucetelo muni eka vaamukeri va hungu? (2)
- 3.5 U titwa njhani hi xinavetiso lexi? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- 3.6 Handle ka vuxokoxoko bya vutihlanganisi, hi wihi ntila lowu khorwisaka eka xinavetiso lexi? (1)
- [10]**

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyisisa khathuni leyi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.cartoon.com]

- 4.1 Hlawula nhlamulo leyi nga riki yona eka leti nga laha hansi. Ndelela leyi n'wana loyi a nga eka khathuni a languteke vatswari va yena hayona yi kombisa ...
- A ku tikurisa na ku delela.
B rirhandzu na ku hlonipha vatswari va xona.
C ku hlundzuka.
D leswaku a xi lavi ku byeriwa leswi va xi byelaka swona. (1)

- 4.2 Marito ya vatswari lava ya ku dyondzisa yini hitlhelo ra matikhomelo ya vatswari emindyangwini? (1)
- 4.3 Hi swihi leswi khathuni leyi yi ku tiselaka swona emiehleketweni? (2)
- 4.4 Xana mimfungho ya !!! na ... eka khathuni yi vula yini? (2)
- 4.5 Hi ku vona ka wena hikwalaho ka yini marito ya xivulavuri ma tikisiwile loko xi sungula ku vulavula kambe loko xi ya emahlweni ma va ma nga tikisiwangi? (2)
- 4.6 Marito lama vuriwaka hi tatana loyi ya nga va ya kombisa yini mayelana na vumunhu bya n'wana wa yena? (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 5: PROSI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F

DOKODELA WA NDYANGU – RIHANYU LERINENE!

Ku va na dokodela wa ndyangu swi vula vutshunguri bya xiyimo xa le henhla swinene. Vulavisisi byi komba leswaku vanhu lava nga na dokodela wa ndyangu va hanya vutomi lebyinene. **Vumbhoni bya mhaka leyi byi tiyisisiwa hi kokwana Rindzela loyi sweswi a nga na malembe ya 102.** Kokwana Rindzela u vula leswaku u xanisiwile ngopfu hi vuvabyi bya mbilu loko a ha ri ntsongo laha a a tshamela ku nghena a huma exibedhlele. **Vatswari va yena Thamson na Dora a va tshamela ku ringetela vadokodela,** ku ri ndlela yo ponisa vutomi bya yena. Kokwana Rindzela a a pfa a va twa loko va hlevetela va ri voxe va kombisa ku hela matimba va ku: **'Nkoka wo ya kule a wu na nyama.'** Va hetelerile hi ku tikumela dokodela Xitsundzuxo leswaku a va dokodela wa ndyangu wa vona. 5 10

U vula leswaku u nkhensa Dokodela Xitsundzuxo loyi a veke dokodela wa vona ku suka loko a ri na khumenkaye wa malembe. Dokodela Xitsundzuxo u kotile ku tiva na ku landzelela matimu ya mavabyi ya kokwana Rindzela na ku vona ku cinca ka wona nkarhi wa ha ri kona. Kokwana Rindzela a a ta va a rahile bakiti khale, loko a ku nga ri dokodela loyi. U vula leswaku tintangha ta yena ti n'wi siyile a tlhela a rivala. Kokwana Rindzela i **xihlovo xa vutivi** xa vanhu lava karhatiwaka hi mavabyi. 15

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

- 5.1 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka tlhelo ra nandzulo.
Kokwana Rindzela i xihlovo xa vutivi. (1)
- 5.2 Lulamisa swihoxo swa matsalelo eka xivulwa lexi landzelaka:
U vula leswaku u nkhensa Dokodela Xitsundzuxo loyi a veke dokodela wa vona ku ringana khumenkaye wa malembe. (2)
- 5.3 Kombisa ntirho wa xiaki lexi tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
Vatswari va yena Thamson na Dora a va tshamela ku ringetela vadokodela. (1)

- 5.4 Xivuriso lexi nga laha hansi xi nga tirhisiwa loko ku humelerile yini?
'Nkoka wo ya kule a wu na nyama.' (1)
- 5.5 Nyika ntirho wa rihlawuri leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka.
Vulavisisi byi komba leswaku vanhu lava nga na dokodela wa ndyangu va hanya vutomi **lebyinene**. (1)
- 5.6 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu taka.
Va hetelerile hi ku tikumela dokodela Xitsundzuxo leswaku a va dokodela wa ndyangu wa vona. (1)
- 5.7 Nyika nkomiso wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Ku va na **dokodela** wa ndyangu swi vula vutshunguri bya xiyimo xa le henhla swinene. (1)
- 5.8 Xiya xivulwa lexi nga laha hansi kutani u tlhela u xi tsala kambe u sungula hi riviti leri tikisiweke.
Vumbhoni bya mhaka leyi byi tiyisisiwa hi **kokwana** Rindzela loyi a nga na malembe ya 102. (1)
- 5.9 Vumba xivulwahosi hi rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka lexi nga eka ntila wa 14–15, u humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi.
U vula leswaku tintangha ta yena ti n'wi siyile a tlhela a **rivala**. (1)
[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO WA TIMARAKA: 70